

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПАРАДИГМИ ОБМАНУ У ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII СТ.

Пам'ятки писемності переконливо свідчать про те, що українська мова XVI–XVIII ст. мала значний запас фразеології для репрезентації різних аспектів обману. Українські книжники послуговувалися такими фразеологічними одиницями не тільки для номінації обману, а й для відображення його соціальної оцінки. Семантичним центром більшості аналізованих фразеологізмів є лексеми на позначення органів людини. За походженням аналізовані фразеологізми є питомими одиницями, поодинокими випадками представлено запозичену книжну фразеологію або заміну атрибутивного чи дієслівного компонента.

Ключові слова: пам'ятки писемності, українська мова XVI–XVIII ст., фразеологізм, семантична структура, стиль.

Денисюк В. В. Репрезентация парадигмы обмана во фразеологии украинского языка XVI–XVIII вв. Памятники письменности свидетельствуют о том, что украинский язык XVI–XVIII вв. имел значительный запас фразеологии для репрезентации различных аспектов обмана. Украинские книжники использовали такие фразеологические единицы не только для номинации обмана, но и для отображения его социальной оценки. Семантическим центром большинства анализируемых фразеологизмов являются лексемы для обозначения органов человека. По происхождению рассматриваемые фразеологизмы являются исконными единицами, единичными случаями представлена заимствованная книжная фразеология или замена атрибутивного или глагольного компонента.

Ключевые слова: памятники письменности, украинский язык XVI–XVIII вв., фразеологизм, фразеологическая единица, семантическая структура, стиль.

Denysiuk V. V. Presentation of word paradigm denoting deception in the Ukrainian phraseology of 16th–18th centuries. The actuality of the article can be determined by increase of linguists' interest to forming phraseology fund of the Ukrainian language. The main aim of the research is to explain semantic and structural peculiarities of idiomatic expressions denoting different kinds and forms of deception in the Ukrainian language of 16th–18th centuries. To achieve the goal the task was to copy idiomatic expressions of the semantic field «deception» out of the manuscripts of the past using the method of all-embracing selection, to analyze their semantic and structural peculiarities and to trace the continuity between the Old and New Ukrainian languages on the phraseology level. The research results show that the Ukrainian language of 16th–18th centuries had many phraseology means for representing various aspects of deception. The lexical units denoting human organs can be treated as semantic centre of most idiomatic expressions having been analyzed. The Ukrainian book writers could consider words with figurative meaning in their semantic structure as lexical units of deception too. The analyzed idiomatic expressions are original vocabulary, foreign book idioms or those with changed attributive or verbal components were rarely presented.

Key words: manuscripts of the past, the Ukrainian language of 16th–18th centuries, an idiomatic expression, semantic structure, style.

Як свідчить історія розвитку людства, – і сьогодні не виняток, – немає такої сфери людської діяльності, де б не було обману. Людина XXI століття сприймає обман як звичне явище, почасти навіть нормальне і нормативне, що стає в пригоді для подолання тимчасових труднощів (уникнути

покарання, розширити коло знайомих, пропіарити себе чи свою організацію/фірму та ін.). З огляду на це можна сміливо стверджувати, що обман є невід'ємним атрибутом життя людини, пристосовуючись, як і вона, до тих чи тих умов. Для лінгвіста — це дослідницький клондайк, оскільки саме тут можна спостерегти втягнення лексичних одиниць різних тематичних груп у номінативні процеси.

Обман — категорія комплексна, а тому й має різні види і форми вияву (вербальне поширення наперед неправдивої інформації; учинки, дії, що призвели до неправильного сприйняття дійсності та ін.), позначувані в мові чи то одним, чи то різними лексико-фразеологічними засобами. У науковій літературі можна зустріти різні терміни, у визначеннях яких відображено різні аспекти обману, — *омана, обман, брехня, неправда, шахрайство, афера* та ін. Проте всі дефініції об'єднують те, що це обов'язково умисна дія, яка може відбуватися різними засобами і методами, а людина, яка це чинить, має сама розуміти, що її вчинки або слова не відповідають істині. Не вдаючись до докладного аналізу логіко-філософських дефініцій, у нашому дослідженні послуговуватимемося як основним поняттям *обман*. Пор. визначення, запропоноване у «Словнику української мови»: «**обман**, у, чол. 1. Неправдиві слова, вчинки, дії і т. ін. // Невідповідність істині; те, чого немає насправді; брехня. 2. чого, який. Хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами чуття; омана» (СУМ V: 533).

У вітчизняному мовознавстві лінгвальній репрезентації обману присвячено ряд ґрунтовних досліджень Л. А. Білоконенко [1], О. І. Морозової [2], О. І. Потапової [4; 5], М. В. Юревич [6], однак увагу зосереджено переважно на сучасному етапі розвитку мови або ж проаналізовано фразеологічний арсенал обману крізь призму порівняння з іншими мовами. Актуальність нашої розвідки визначається зростанням інтересу лінгвістів до формування фразеологічного фонду української мови та відсутністю в україністиці спеціальних праць, присвячених вивченню фразеології як засобу вербального вираження обману в діячності. Об'єктом дослідження слугують фразеологічні одиниці української мови XVI–XVIII ст., що репрезентують різні види й форми обману. Метою дослідження є з'ясування семантико-структурної специфіки фразеологізмів зі значенням обману. Для досягнення поставленої мети необхідно було методом суцільної вибірки виписати з пам'яток писемності фразеологічні одиниці семантичного поля «обман», проаналізувати їх семантичні та структурні особливості, на фразеологічному рівні простежити спадкоємність між старою та новою українською мовами. Джерельною базою є корпус різножанрових писемних пам'яток української мови XVI–XVIII ст.

Як ми вже зазначали, обман має потужний потенціал лінгвальних засобів репрезентації, зокрема і фразеологічних. На думку Н. М. Панченко, «утворення ідіом, які об'єктивують концепт обман / його фрагменти, відбувається переважно на основі метафоризації. ... Усе, пов'язане з неправдою і обманом, актуальне для людини і засвоюється людською свідомістю через співвіднесення з аксіологічною системою, що обумовлює позитивні

й негативні оцінки, які набувають інтерпретації за морально-етичними та утилітарно-прагматичними критеріями» [3: 139].

Довговічність багатьох образних стійких словосполучень української мови підтверджує думку про те, що фразеологічна одиниця – суттєва частина мовного фонду, покликана до життя потребами носіїв мови – народу. Саме цим можна пояснити той факт, що з часів Русі й до наших днів в українській мові зберігся багатий пласт «брехливої» фразеології як відображення порушення норм морально-етичного кодексу життя українців.

Брехлива людина – це умілий оратор, що свідомо прагне створити в слухача(-ів) неправильне враження про факти або явища дійсності. Здавна люди, які поширювали неправдиву інформацію, отримали характерне найменування **злий язик**. Послугується цією фразеологічною одиницею З. Копистенський: *чого и право всѣхъ народовъ допущаетъ, заисте и намъ, словеснымъ и розумнымъ и волнои кондиции будучимъ, на таковыи зльи языки не пристойть быти нѣ могли* (Київ, 1621, Коп. Пал., РИБ IV: 318 // Картотека). Розуміння середньовічними українцями слова як субстанції, що може заподіяти людині шкоди, спричинило проникнення цієї фразеологічної одиниці в науковий стиль, зокрема в лікарські поради: *Та (ж) пріємъ зеліа корень и носи прі собѣ, ажъ тобѣ ні єдіна злостъ шкодіти не будєть, анѣ языкъ злосливци не воз(ѣ)можетъ к тебѣ глаголати ничтоже, вси злотор(ѣ)ныи щолѣнише возлюблат та* (ЛГП: 113). Із відтінком негативної оцінки, осуду фразеологізм побутує і в сучасній українській мові: **злі язики** – ‘люди, які займаються плітками; наклепники’ (СУМ III: 592).

Брехливість часто є характеристичною рисою особистості. Таку особу номіновано фразеологічною одиницею **язикъ лживий (клеветливий)**: *Я сама то знаю, Вірна бить желаю, Что серцю твоему, Извісно моему, Как вірить вам, Розсуди сам. Хоч живу беззлатна, Однако ж опасна. І языки лживі І клеветливі В той час обнесуть І обоі понесуть Обоіх нас* (УЛ XVIII: 103).

Про нещирю людину говорили, що вона має **клямливый язык, клямливые уста, уста слизкие** – ‘про брехливу людину’: *Єстьли бы і ангел не так проповѣдал, якую нам Христос з апостолы подал, Святое нас писмо учить не пріймати и клямливым устамъ вѣры не давати* (УП: 87); *Подобно-сь не читалєт оного вирѣшика: «клямливый языкъ ненавидитъ правды, а уста слизкие справують упадѣки»* (Вільна, 1599, Антир., РИБ XIX: 947–949 // Картотека), а також **двоистое сердце**: *Прето розказує^м имѣ, абы са вернѣли з войны додомѣ своего, бо нѣхто бѣдѣчи двоистого срѣца, на войнѣ Гдѣне подвизатиса не може* (б. м. н., XVII ст., І. Кас. О устав.: 108 // Картотека). Цих фразеологізмів не успадкувала нова українська мова.

Найуживанішими фразеологічними одиницями семантичного поля «обман» у досліджуваній період були сполучення з центром **око**: *Чомужь, отче владыка, такъ смѣле и беспечне замыдляєшь очи, и на ножки выставити а праве всему свѣту свою несхвальную оцукровати усилуешь згуду* (Острог, 1598, Отп. кн. Остр. РИБ XIX, 404 // Картотека); *Нехай же дѣпись тьми словы христана стѣго о петрѣ стѣо^м речеными людемъ очи не мыдлитъ, кгда^ж оньми жа^днаа особнаа, а не посполітаа з дрѣгими ай^лы власт* (Острог, 1598–1599,

Фил. Апокр., 105 зв. // Картотека); *А ты // предсе людемъ очи замыдляєшь и пишешъ, жесте ничего противъ его королевское милости зверхъности не выкрочили* (Вільна, 1599, Антир. РИБ XIV, 843–844 // Картотека); *И нехай ти герети^{ко}е збориско не замыдляєть очей* (б. м. н., поч. XVII ст. Проп. р., 125 // Картотека). Основна тематика наведених контекстів – релігійна, що дозволяє виокремити в значенні відтінок негативного ставлення до людей, які вводять в оману.

Прикметно, але у творах І. Галятовського засвідчено проукраїнський варіант *очи засльпллати*: *Тмою называються грѣхи, которыи дйевныи очи наши засльпллатю(т)* (Галят., Ключ: 160). Стіюку одиницю успадкувала нова українська мова з відповідними фонетичними змінами в дієслові: **замилювати** (рідше **милити**) / **замилити очі** ‘кому і без додатка. – ‘Обдурювати кого-небудь, хитрувати, приховуючи хиби, недоліки, справжній стан речей’ (СФУМ: 248).

Із синонімічним значенням засвідчено фразеологізм *въ очи мглу фалицу пуцають*, напр.: *Видять облудниково, читають и вѣдають, а толко невѣдомымъ людемъ въ очи мглу фалицу пуцають, абы свѣтлости правды видѣти не могли* (Київ, 1621, Коп. Пал., РИБ IV: 634 // Картотека), що в трансформованій формі продовжує функціонувати в сучасній українській мові: **пускати** (**пустити**, **напускати**, **напустити і т. ін.**) **ману** [в вічі] – ‘на кого і без додатка – уводити кого-небудь в оману, обдурювати, морочити голову комусь’ (СУМ IV: 616).

Досліджуваний матеріал відбиває уявлення давніх українців, віру їх у те, що в очах відбивається внутрішній світ людини, що вони є своєрідним барометром її душі. У текстах фіксуємо фразеологічну одиницю *око кривити* на позначення підступності, неправдивості дій, напр.: *А кды твои бѣомо^{чи}цы прійдѣт^ь, али^т око кривиш, тва^р ховаешъ мовачи же то гостѣ твои* (б. м. н., поч. XVII ст., Проп. р.: 186 зв. // Картотека). Цей варіант не успадкувала нова українська мова, його не рееструють сучасні лексикографічні праці, де засвідчений нині активно уживаний фразеологізм *кривити душею* – ‘бути нещирим, лицемірити’ (ФСУМ: 396).

Велика кількість фразеологічних одиниць із негативним конотаційним значенням свідчить про те, що обман, брехня, неправда є вадами особистості й суспільства: *высати съ палца* – ‘говорити про щось невідтвердне’: *знати же тое собѣ с палца высал, а правдою того довести не можетъ* (Апокрисис 1598: 177 зв. // Картотека). Це стійке словосполучення ввійшло до фразеологічного фонду нової української мови без зміни семантики: **висисати** (**виссати**) **з пальця** – ‘говорити що-небудь, запевняти в чомусь, не спираючись на факти’ (СУМ I: 484), проте поширення набув варіант із заміною дієслівного компонента – **висмоктувати з пальця** (СУМ I: 491).

Народнорозмовна стихія стала джерелом появи метафоричної фрази *черезъ ногу перекинути*, напр.: *Заходници, мало тексту власного писма святого маючи, зъ великимъ усилованьемъ Восточниковъ, абы тымъ рыхлѣй свое предсявзятє змоцнити, а оныхъ черезъ ногу перекинути могли, до силоизмовъ поваблячи – и отступуючи отъ щирого тексту писма, ... задали то Восточникомъ*

(Острог, 1598, Остр., Ист. Флор. син. РИБ XIX: 446 // Картотека). У наведеному контексті фразеологізм репрезентує значення 'обманути, перехитрити когось'. Його не успадкувала нова українська мова.

Яскравим відображенням обману на фразеологічному рівні слугують словосполучення зі значенням 'ошукати': *показовати курка на костель: такъ посполите баламѣтомъ кѣрка на костельъ показѣютъ* (Апокрисис, 1598: 198 зв. // Картотека); *выграти курка на костель: О тожъ есь выграть курка на костельъ* (Акт. ЮЗР, 1616, 1/VII: 276 // Картотека), що їх не успадкувала нова українська мова.

Людину, яка діє всупереч істині, створюючи образ праведника, порівнювали з підступним вовком, що відображено у фразеологічній одиниці *волкѣ въ вчомѣ деню* – 'лицемірна людина, яка приховує погані наміри, вчинки під маскою добродійності'. Так, І. Вишенський, розвінчуючи неправдивість католицької віри, удається до коментування фрагмента Нагірної проповіді, де Христос лицемірних людей порівнював з вовками: *Не сами владыка Христос рекл: «Внемлѣте себѣ от лжепророк, иже приходят к вам во одеждах овчих, внутр же сут волци и хищници!»* и паки: *«От плод их познаете их». До кого рекл Христос «внемлѣте себѣ»? До стада словесного. Что ест «внемлѣте себѣ»? То ест «стережѣтесе». От кого? От лжепророк. Кто сут лжепророци? То ест пастыри и наставници. Як же их велиши устеречи? Ото так: если и в одежди овчей и смиренной приходят, але от зубов волчих познаете их; от мудрования правого или сопротивного зрозумѣте их; от новин и вымыслов, от себе, а не от закона, изнесеных, явны будут вам, а до того и от жития, нехристиянски проходячого, оцупаєте их* (Виш.: 95). Аналізована стійка одиниця дійшла до нашого часу з відповідними трансформаціями у структурі, але без змін у семантиці: *вовк в овечій шкурі* – 'про лицеміра, що під машкарою доброзичливості приховує злі наміри' (СУМ I: 711).

І. Вишенський, який за допомогою влучних порівнянь та перенесень акцентував увагу на негативних аспектах унії, ситуацію обману передав словосполученням *праздными словесы куклюеши: Не хвалися, не покажеши сие писанием истинною, точию лжею мечтаеши и праздными словесы куклюеши, да кто неискusstный от видения мечты праздных бесед на прелест повинется* (Виш.: 139). Полеміст удало поєднав образ *праздних словес* із відповідною дією – *куклювати*, тобто виконувати циркові номери з різними предметами (наприклад, м'яч, обруч, карти та ін.). Подальша еволюція цього стійкого словосполучення позначена конкурентною боротьбою запозиченого та питомого дієслова, у результаті чого мовна практика віддала перевагу автохтонній одиниці: *крутити словами* – «говорити неправду, не те, що треба, ухилитися від прямої відповіді» (ФСУМ: 403).

Ділові тексти меншою мірою, проте засвідчують фразеологізацію обману. Так, в Інструкції Львівського Ставропігійного братства послам, відрядженим на Варшавський сейм у 1609 році, фіксуємо фразеологічну одиницю *приформовати руку: О Димидецкого Яна, Духнина сына, лвовчыка, привилеику, если ся где с ним покажутъ, пишно памятати, а тое наганти. Ижъ онъ, приформовавши собѣ руку свою ведле руки кроля Стефана Баториа, права*

и привилегия на розные мѣсца давалъ, яко бы с подписом руки его королевской милости, котрыхъ привилейов такихъ набыли собѣ от него цехове Лвовские, чего доведено на цехѣ Кравецкий во Лвовѣ, на ратушу пред паны райцы (ЛСБ: 33). Наведений контекст дозволяє стверджувати, що сполучення вжито в переносному значенні: тут воно реалізує семантику 'підробляти підпис'. Одиначний випадок уживання свідчить про регіональність фразеологізму. У «Словнику української мови» зареєстровано як стійкий вислів **підробляти (підробити) руку** – 'писати почерком, дуже схожим на чий-небудь' (СУМ VIII: 903). «Фразеологічний словник української мови» фіксує тільки давнє словосполучення *руку приложити* з ремарками *заст., книжн.* (ФСУМ: 695).

Аналізовані тексти засвідчують і компаративні фразеологізми, де дієслово **брехати** завдяки порівняльному компоненту потлумачене усталеним в українській етнокультурі метафоричним образом собаки, який, крім позитивних рис, символізує нерозумного брехуна. Народне походження цих фразеологічних одиниць є основним аргументом їх однакового розуміння і поширення на всій українській території, що демонструють аналізовані тексти, які засвідчують як використання синонімів *собака / пес*, так і номенів для диференціації статі (*собака/пес – сука*): *Гаразд, буду я тобѣ виразній казати, Нѣж ти минѣ щос бил почал, як пес, брехати* (Інтермедії: 81); *Уже ж бо я не змилю, як баба оттая, Що вона брехала, як сука старая* (Інтермедії: 105); *Я ж кажу, що ти скрутиши, що тобѣ без праць? Нащо ж було наперед брехать, як собака?* (Інтермедії: 122); *Бресесь ты, як собака, я-то старовѣр!* (Інтермедії: 159); *Христос народився, ба, правда, воскрес! Не дивуйте, панство, що-м збрехав, як пес* (УЛ XVIII: 137).

Отже, пам'ятки писемності засвідчують активне функціонування в українській мові XVI–XVIII ст. фразеологічних одиниць, що репрезентують різні аспекти обману. Семантичним центром більшості аналізованих фразеологізмів слугують лексеми на позначення органів людини. В орбіту номінації обману українські книжники залучали і слова, у семантичній структурі яких розвинулося метафоричне значення (*вовк, собака* та ін.). За походженням аналізовані фразеологізми є питомими одиницями, поодинокими випадками представлено запозичену книжну фразеологію або заміну атрибутивного чи дієслівного компонента. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у встановленні корпусу фразеологізмів семантичного поля «обман», які функціонували в українській мові XI–XVIII ст., що дасть змогу простежити спадкоємність між старою і новою українською мовою на фразеологічному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоконенко Л. А. Обман як вербальний конфліктоген (на матеріалі української та російської фразеології) / Л. А. Білоконенко // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. – 2015. – Вип. V. – С. 25–33.
2. Морозова Е. И. Ложь как дискурсивное образование: лингвокогнитивный аспект : монография / Е. И. Морозова. – Х. : Экограф, 2005. – 300 с.
3. Панченко Н. Н. Обман / Н. Н. Панченко // Антология концептов / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стерниана. – М. : Гнозис, 2007. – С. 129–142.
4. Потапова Е. И. Грамматические аспекты

лексико-фразеологических номинаций искажения истины (когнитивный аспект) / Е. И. Потапова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2003. – № 586. – С. 137–141. 5. **Потапова О. І.** Лексико-семантична група викривлення істини (на матеріалі лексики англійської мови) / О. І. Потапова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2000. – № 500. – С. 93–98. 6. **Юревич М. В.** Феномен брехні та його інтерпретація у сучасних лінгвістичних дослідженнях / М. В. Юревич // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 42, ч. 2. – С. 493–501.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Виш. – Вишенський І. Твори / Іван Вишенський ; [підг. тексту І. П. Єрьоміна]. – К. : Держ. вид-во. худ. літ-ри, 1959. – С. 41–246.

Галят., Ключ – Галятівський І. Ключ розуміння / [підг. до вид. І. П. Чепіги]. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 53–211.

Інтермедії – Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / АН УРСР ; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка ; [вступ. стаття і відп. ред. М. К. Гудзія, підгот. тексту Л. Є. Махновця]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.

Картотека – Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

ЛГП – Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / [підг. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1984. – 127 с.

ЛСБ – Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство: Опыт церковно-исторического изслѣдованія. Съ тремя рисунками. – Київ, 1904. – С. 1–217.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / [уклад. : В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.

УЛ XVIII – Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори. – К. : «Наукова думка», 1983. – 696 с.

УП – Українська поезія. Середина XVII ст. / [упоряд. В. І. Кречотень, М. М. Сулима]. – К. : Наук. думка, 1992. – 680 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / [уклад. : В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.

Денисюк Василь Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Садова вулиця, 2, Умань, Черкаська область, 20300, Україна.

Тел. +38(050)8114278; +38(098)0123348

E-mail dvv2812@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-6773-1380>

Denysuk Vasyl Viktorovych. – Candidate of Science in Philology, Associate Professor, Ukrainian Language and Methods of Teaching Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Sadova Str. 2, Cherkasy region, 20300, Ukraine.